

հարկերով, այնպէս պիտի հաւատամք եւ ընդունինք, ինչպէս կուտուցանէ քրիստոնէական ճշմարիտ հաւատքը եւ ողջամիտ մարգարեաւթիւնը, սքանչանալով մանաւանդ Աստուծոյ ամենակարող իմաստով թեանք եւ ըստ թեանք մերայ, որ մեր տկար եւ հողեղէն բնութեամբը այսպիսի գերբնական զօրութիւնը եւ հոգեկան կարողութեամբ ճոխացուցեր եւ փառաւորէր է հանդերձ խոտամամբ երոնաւէտ եւ երջանիկ կենաց:

(Ի յետագայ)

ՍԵՐՈՎԵՐԻ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՎԱՅՐԵՆԻՆԵՐԻ ՎԻՃԱԿԸ.

(Ետագայ) :

Վայրենիների բնութիւնն հետազօտելով կհասնինք այս դժուարին խնդիր լուծմանը, թէ վայրենիներն իւրեանց նախնական անկիրթ դրութեան մէջ կյարատեւն, թէ աւելի զարգացած ցեղերի ապականեալ յետորդներ են: Այս վերջի կարծիքն արդէն Շէլլինգ յայտնել էր: Բայց վայրենի ցեղերի ընդհանուր տեսքին մեր վերայ ներգործած անմիջական ապաւորութիւնը, նոցա ներքին կապը իւրեանց շրջապատող բնութեան հետ, նոցա մէջ աւելի բարեբաղդ վիճակ մի երբեք ունենալուն վերայ յիշատակ մի չենելը, ինչպէս նաեւ մարմնական բարեվիճակութիւնն եւ ոյժն այս մարդերին, որ կրթութեան

փոփոխութիւններին ենթարկուած չեն, նոցա մասնաւոր մարմնակազմութիւնը, որ նշան է նոցա ստորագոյն զարգացման, վերջապէս նոցա մէջէն բարոյական անկման եւ ապականութեան նշանների պակասելը, — որ առհասարակ կերեւին նուաւ տացած ցեղերի մէջ — այս ամենը բաւական համոզիչ փաստեր են, թէ վայրենիների մեծագոյն մասը կրթութեան բարձրագոյն աստիճանի վերայ ոչ երբէք եղած են: Այս կարծիքը սորանով ևս հաստատութիւն կգանէ, որ մեր ժամանակի ամենէն աւելի բարոյապէս զարգացած ազգերն իսկզբան նոյնպիսի վայրենական դրութեան մէջ էին: Ասկայն Հումբոլդի *)

(*) Աղէքսանդր Ֆոն Հումբոլդ, երեւոյի դիտական եւ ճանապարհորդ է, ծնած է Բերլինում 1769ին եւ վախճանած 1859ին: Յանկանալով ընդարձակապէս երկիրս քննել ուսումնական տեսակետէ՝ Փարիզ գնաց 1797ին, ուր Բոնապարտի հետ ծանօթացաւ եւ նորան իւր հետ առնելով 1799 ին ճանապարհ ելաւ դէպի Հարաւ-Ամերիկայ, ուր ի միջի այլոց Չիլոթուայոյ լեռը բարձրացաւ մինչեւ 6072 մէտր: Հինգ տարի այն տեղերն իւր հետազօտութիւններն անելէ հար՝ 1809ին Եւրոպայ դարձաւ եւ Փարիզում տպեց իւր « ճանապարհորդութիւնը դէպի գիշերահաւասարի գաւառները հոր երկրի », որ վեց մասի բաժանուած է եւ հազիւ քսան տարիում տպագրութիւնն աւարտեցաւ: 1828 ին Ռուսերի Նիկողայոս Ա. կայսրի ծախքով աշխարհագրութեան ելաւ Ռուսիայում եւ կենդրոնական Ասիայում, եւ իւր դիտողութիւնները տպեց Փարիզում 1857—45 ին: Յետոյ իւր հայրենի Բերլին քաղաքը զտնալով՝ իւր բաղձամեայ հետազօտութիւնների եւ դիտողութիւնների հետեւանքն հրատարակեց Գերմանիէն լեզուով այս երկասիրութեան անունն է « Տիեզերք կամ, բնական նկարագրութիւն աշխարհի »: Սոցանէ զատ ունի բաղձամիւ ուսումնական մանր գը-

կարծիքով՝ մեր վայրենի համարած ցեղերէն մեծ մասն յառաջ եկած են այնպիսի ժողովուրդներէ, որ երբեմն բարձրագոյն աստիճանի կրթութիւն ունեին, բայց մեզ համար դժուար է տարբերել մարդկային որեւէ ցեղի երկարժամանակեայ մանկութիւնը՝ նորա բարոյապէս ապականութենէն, երբ օտարանալով ազգատութամբ, առ հարկի թափառելով և կլիմայի անյաջող պայմաններով նոցա նախնի քաղաքակրթութեան բոլոր հետքերը ջնջուել են:

Չէ՛ կարելի ցաւ չզգալ այս վայրենիներին — բնութեան խորժ որդիներին — վերայ, որ միայնութեան մէջ — անմատչելի անտառներում, հեռաւոր կղզիներում կամ չհետազօտուած երկիրներէ խորհրում — կածին, և զրեթէ միշտ կջնջուին երբ քաղաքակրթութիւնը, որ կարող էր նոցա երջանկութեան պատճառ լինել՝ նորանց կմտանայ: Մեզ հարկ կլինի անդամ փութալ այդ կիսամեռ վայրենիները գտնել, կեանքներին ուսումնասիրել և նոցա օրինակով հասկանալ թէ ինչ ցաւալի վիճակ կունենայ այն մարդն, որ բազմ չէ ունեցել մտաւորապէս և բարոյապէս զարգանալու: Նոցա սովորութիւնները, նախապաշարմունքը, վայրենութիւնը և անգթութիւնը միեւնոյն տեսարանը կպատկերացնեն մեր առջև, ինչ որ ասկէ 2-3 հազար տարի յա-

ռաջ կներկայացնէին միջին և հիւսիսային Աւերոպայի բնակիչները՝ ժամանակին լուսաւորուած ազգերին — Յոյներին և Հռոմէացիներին առջև: Մեք բնութեան օրէնք կամ ճակատագիր կհամարինք այն իրողութիւնը, որ ամեն տեղ ուր քաղաքակրթութիւնը կտարածուի՝ վայրենին կջնջուի, ինչպէս կոչնչանան սկզբնական անտառները և վայրի գազանները, սակայն արդարութիւնը, որ անշահասէր վկաների պատմածներին վերայ կյենու՝ մեզ կստիպէ ասել, որ միջնացեղեան կռիւներին մէջ Աւերոպացիներն են՝ որ յանցաւոր զրոհունեցան սոսկալի եղեռնագործութիւններէ մէջ: Արթութեան զօրութիւն այնքան շատ է, և նորանով մարդի ձեռքը զրուած մահառիթ զործիքներն այնքան զօրաւոր են, որ Աւերոպայի մէջ ամենէն արհամարհեալ խումբն էլ նոցանով յաղթանակը կտանի վայրենի ցեղերին վերայ:

Նիւթապէս և բարոյապէս ամենաստոր զարգացում ունին ոչ թէ Ափրիկէի սեամորթները (ինչպէս Ալայոց կհամարի), այլ հարաւային Ափրիկանոսի մի քանի սեամորթ ցեղերն և Աւստրալիացիներն: Արդէն Յորստէր *) այս կարծիքն կհաստա-

(*) Ռէնդոլդ Ֆորստէր հայրը բրուսիացին ծնած է 1729ին. յայտնի է իբրեւ բնախօս եւ ճանապարհորդ: Սա նախ վարչական պաշտօնների մէջ մտաւ, բայց յետոյ Կուկի ճանապարհորդութեան ելաւ 1772-ում բնախօսի պաշտօնով: Դաւուդիէն յետ դառնալով իւր երկարժամանակեայ ճանապարհորդութեան խիստ հետաքրքրական նկարագիրը տպագրեց, հակառակ իւր խոստման: Կորա որդին եւս Ժորժ Սզամ Ֆորստէր իրեն ուղեկից էր աշխարհաշուրջ ճանապարհորդութեան մէջ, որ նոյնպէս զրեց իւր տեսած երկիրների պատմութիւնը: Ծ. Թ:

րուածներ: Հումբոլդ Թէեւ շատ զետեւութիւնների նպատակեց, բայց ամենէն աւելի օժանդակեց բնական ուշխարհաբանութեան և բուսական աշխարհագրութեան ծաղկելուն: Վերջի տարիներն հանդիսաւ անցուց, շրջապատուած ամեն տեսակ փառքերով, որոց կարող է փափազիլ որ եւ է մատենագիր:

տէր: Աորանց կհետեին Հոտակնդոսներն ցեղակից Վուլմիները (միջին Ափրիկէում), և թերևս ուրիշ մի քանի ցեղեր, որոց վերայ դեռ որոշ տեղեկութիւններ չունինք: Գեռ ևս կատարելապէս ստուգւած չեն այն հաստուկոոր՝ բայց վերին տատիճանի հետաքրքրական տեղեկութիւնները որ ունինք Հնդկաստանի բնիկ սեամորթիների մի քանի մնացորդներին վերայ: Այսօրինակ վայրենիների դէմքերը երկար նկարագրութեան կարօտ չեն, — փոքր զըլուխ, ցած ծակատու, կարճ և տափաբակ քիթ, դուրս ցցուած ծնոտ, խոր ընկած մանր աչքեր, յառաջ թեքուած իրան, երկար ձեռքերով և կարճ մատերով, ոտքերն առանց ազդրի թամբի, սափակ դարչապար յետ դնացած բութ մատով, — ահա սղառ են վայրենիի որոշիչ յատկութիւնները, թէ՛ Աւստրալիայում և թէ՛ Ափրիկէում: Մարդաբանութիւնը կրնազունի՝ որ այս տեսակ մարմնակազմութիւնը դէպի անասնական տիպը կփոխնայ, թէպէտ և մարդի ու կապիկի միջ անհուն տարբերութիւն կայ: Այս տեսակ ցեղերի հոգեկան կեանքին վերայ ճիշտ զազափար կազմելը դժուարին է, փասն զի մեզ հասած ամեն տեղեկութիւններն իրարու հակասական են՝ ամենատարբեր ազգիւրներէ բղխելուն համար, — որպիսի են վաճառականներ, որ միայն իւրեանց շահերին կհետեին, զաղթականներ, որ գրեթէ շարունակ պատերազմի մէջ են բնիկներին հետ, զիտութեան մարդեր, որ իւրեանց առարկան շատ սիրելով ամենահեռաւոր երկիրներ կղիմեն, ուր և մահի բաժին կլինին բնակիչների ձեռքով կամ կլիմայի վնասակար ազդեցութիւնէն, վերջապէս քարո-

ղիչներ, որ ամեն վտանգ կարհամարհեն, ոգևորուած լինելով միմիայն բարեգործական նպատակով — տգէտ մտքերը լուսաւորելու: Սակայն Աուկի *), Փօրստէրի, Մակաիմիլեան — Ֆոն — վեդ Իշեանի, Ազէքսանդր — Հումբոլդի, Ալվինքստոնի, Բարդի նման հետախոյզ ճանապարհորդների հետաքրքրական և պատուական պատմութիւնները կնկարագրեն վայրենիի հոգեկան կեանքը՝ որոնք աւելի համակրութեամբ կխօսին նոցա վերայ քան թէ հակակրութեամբ:

Վայրենին շատ մասերում սղայի կը նմանի, — աշխոյժ ըմբռնում ունի, քիչ կխորհի, կսիրէ խաղալ, պարել և զարդարուիլ: Հետաքրքիր է և երկչոտ բարձր տատիճանի հասկացողութիւն ունի, ամօթխած է և կասկածոտ, կամ շատ միամիտ և անփոյթ: Այն վայրենիներն, որ շարունակ կախի մէջ են իւրեանց զը-

(*) Յամ Կուկ երեւելի նաւագնացը Մարդոնում ծնաւ 1728ին: Սկիզբը նա նաւատորութեան մտաւ, եւ առանց վարժապետի նաւային աստղաբաշխութիւն և թուադիտութիւն սովորեցաւ, երբ անգամ աշխարհաշուրջ նաւագնացութիւն արաւ Կուկ՝ անդդիական կառավարութեան առաջարկութեամբ, առաջին անգամ 1768ին՝ աստղաբաշխական նպատակով երկրորդ և երրորդ անգամներն 1772ին եւ 1776ին աշխարհագրական նպատակով: Բայց այս վերջին նուագին երբ Քեմբրիդճեան նեղուցէն դէպի հիւսիս՝ սառոյցների միջով ճանապարհ քանալը չյաջողուելով յետ դարձաւ եւ Հաւայեան կղզին իջաւ՝ իւր նաւը նորոգելու համար՝ տեղական վայրենիներին զոհ եղաւ 1779ին, ինչպէս պհեղինակն էլ կպատմէ: Նորա ճանապարհորդութեան նկարագիրներն՝ որ վերջին աստիճանի հետաքրքրական են՝ այլ եւ այլ տեղեր տպուեցան եւ թարգմանուեցան շատ լեզուների:

բացինների հետ — որ յաճախ կպատահի — կրենին ռոտկալ և կատաղի. Առկ, որ Աանդուխեան կղզիների բնակիչների մասին այնչափ զովասանքով կգրէ և նոցանէ պաշտուէլ է իրրե հրաբուխի լեռների տպուեամ՝ երբ նոցա ցոյց է տուել առաջին անգամ հրաձիգ ղէնքեր, — ինքն և իւր բոլոր ուղեկիցները նոցա կատաղութեան զոհ եղան այս պատճառով՝ որ նաւատիկները վայտ կտրեցին այն տեղում՝ որ նուիրական էր բնիկներին համար: Աւրիշ աւանդութենէ մի կտեղեկանանք, որ Առկ իւր վերայ յարձակելու տեղիք է տուել վայրենիներին այն պատճառով՝ որ սաստիկ բարկութեան ժամանակ նոցանէ մէկին տղաննել է: Գորսաէր՝—Առկի կենսագրողը, որ նորա մահին վերայ այնչափ ցաւ կցուցնէ՝ ինքն ականատես եղաւ, թէ ինչպէս նոր Օւէյանդացիները «Adventure» նաւէն ամբողջ խումբ մի նաւատիկներ կոտորեցին՝ հրամանատարին հետ և նոցա մարմինները լափեցին կերան Շարլոտանդունդի մէջ: Ասկայն նա ինքը իւր համոզումը կ'յայտնէ, թէ վայրենիներն երբէք Քլասս չեն հասցներ՝ երբ հանդիստ թողնուին, և զիտմար չզրգուին: Միւսնոյն ժամանակ, երբ Լամանոն բնախօսը Սամոյայ կղզիի բնակիչներէն սպանուեցաւ՝ Լա — Պերուզ *) ասաց թէ «իմ բարկանալու աւելի փիլիսոփաներին վերայ կուզայ քան թէ վայրենիներին վերայ, որոց

նոքա այս քան կոտորանեն: Իսկո՞՞ Լամանոն իւր մահի նախորդ օրը դեռ կանդեր թէ վայրենիներն մեզնէ աւելի արժանաւոր են»: Վեկաւարցիները 1782ին սաստկապէս վրէժխնդիր եղան Աւիլեամսոն զընդապետին, ինչպէս կարամէ նորա ուղեկիցն զոկտոր Վոյա (Knight), որ այն անցքին ականատես էր. վասն զի Աւիլեամսոն շատ զրգուական եղանակով կոտորել տուեց Վեկաւարցի քրիստոնեայ բնակիչները, չըխնայելով ոչ կնոջ և ոչ աղայի, որի համար կռապաշտ Վեկաւարցիները նորանէ վրէժնին հանեցին սոսկալի մահով:

Վայրենիների զարգացման աստիճանը կերեւի նոցա լեզուէն, բնականական և ամուսնական վիճակէն, հանդերձէն, բնակութենէն, կերակուրէն, զէնքերէն, սովորութիւններէն, աստուածապաշտութեան եղանակէն և ըն: Այս բոլոր տեսակներէն քննելով կտեսնենք որ վայրենի կոչուած ցեղերէն մի մասը, այս ինքն Ափրիկէի մի քանի ցեղերը, որ անընդհատ յարաբերութիւն են ունեցել քաղաքակիրթ ժողովուրդների հետ ամենահին ժամանակների վեր և շատ հնդիկներ, որոց բազմաթիւ ուսումնականներ մնացորդ կհամարին երբեք քաղաքակիրթ ցեղերի, — աւելի բարձր աստիճան ունի՝ քան Էսկիմոս վայրենիները:

Նոր Զոլլանդայի մի քանի տեղերում կլթափառին մարդկային ամենաթշուա հատուկտոր ցեղեր — կմախքացած էակներ:

(*) 1741ին ծնաւ այս նաւադնացը Գաղղիայի Ալքի քաղաքում: Քանի մի պատերազմների մէջ ծառայեց իրրե նաւատորմ եւ յետոյ աւելի բարձր աստիճանով աւելի նշանաւոր եղաւ 1782ի պատերազմովն Անգլիացիների դէմ Հաւաւսոնեան ծոցի

մատերն: Լուգովիկոս ԺՁի հրամանով 1783ին նաւադնացուածին մի արտե երկիրներ գոնելու համար եւ անյիշատակ կորաւ: Ժամանակէ մի ետքն իմացուեցաւ, որ նաւակոծութեան զոհ է եղել:

խորշումս և կապկանման երեսներով և կիսափակ աչքերով : Այս կեղտոտ և վերջին տափձանի անմաքուր մարդերը, որ դրահաւորուած են նիզակներով՝ որոց ծայրը անցուցած է ձկն փուշ կամ սրած փայտի կտոր մի, և ծառի կեղևէ վահանով մանր խմբեակներով անդէ՛ տեղ կփոխադրուին, մինչև իսկ աղեկազ^{*)} որսալ կարող չեն, ինչպէս Առեկ կալամէ, այլ կկերակրուին միայլ խժային և ծովային կենդանիներով : Աոցա համար պատասպարանի տեղ կծառային որ և է ծառի խոռոչ, կամ խրճիթ ծառի ձիւղերէ : Աոքա հարգատ զաւակներ են այն անբերրի երկրին՝ որ զլաջիւ է անգամ առաջգական փայտ պարգևել նոցա աղեղի համար : Աւել իրաւի այս աշխարհադաւառը իւր ըստուերաշուրկ անառուներով, կացաւոր կաթնասուններով և երկտրդանդ անասուններով այնչափ անսպասելի առարկաներ կներկայացնէ, որ կարծես թէ կվերաբերի աշխարհիս նախնի զոյւթեան շրջա-

նին և այն ժամանակներէն ի վեր անփոփոխ մնացած է : Հարաւ Ափրիկէի անապատների բնակիչ Քուշմեններն ևս, որ արհամարհուած են իւրեանց զբացիներէն՝ սոյնպիսի զոյւթեան մէջ են : Աոքա կրնակին Ասաալի երկիրէն զէպի հիւսիս-արեւմուտք, փոսերի մէջ՝ զոր գետինի մէջ կփորեն ձևաքով, և կկերակրուին միջատներով, զկուրկի սողուններով կամ մանր թռչուններով՝ որ կկլանեն առանց իսկ փետրելու : Արապի մի սարուկի խօսքի վերայ հիմնուելով կալամէ թէ Շոպէն հարաւ (Հարէշիստանի գետ չհատարուած մասը) թաւ հնդգեղեկների մէջ կրնակի Ղոկոս ցեղը, որոց հասարկ 4 տունաչափէն չբարձրանար, այնպէս որ 10 տարեկան մանուկների կնամանին : Աոցա մարթի զոյնը մութ-ձիթապտղազոյն է, բոլորովին անասնաբար կեանք կվարեն, ոչ բնակարան ունին և ոչ աղօթաւանդի, ոչ նուիրական ծառեր, ոչ ցեղապետ և ոչ զէնք : Ակերակրուին արմատներով, պլտուղներով, մկներով, օձերով, մրջիններով, և ծառերի վերայ այնպէս յաջողութեամբ կբարձրանան, որ կարծես կապիկ լինին : Աոցա շրթուները հաստ են և կախ ընկած, քիթը տափակ, աչքերը մանր, մազերն երկայն և ուղիղ, եղունգներն երկայն, որ կծառային զեղինը փորելու, օձերը ձեղքելու, մրջինները հանելու, զորս և հում հում կուտեն : Արալը նոցա անծանօթ է : Աոքա շատ բազմասերունդ են, բայց զաղափար չունին սրակի, ամուսնական կեանքի և ընտանիքի վերայ. երկու սեռերն էլ բոլորովին մեղկանդամ կըջնեն և իրարու հետ խառն կրնակին : Մերձակայ զօրաւորազոյն ցեղերը նոցա

(*) Կենդուրու (Кенгуру) : Աւստրալիայի աղքատին կենդանական թագաւորութեան մէջ՝ առաջին տեղը կըռնէ սա իւր մեծութեամբ, որ 4 — 6 տոնաչափի կնամի : Ետեի ոտքերը չափազանց երկայն են, եւ առաջիներն ընդհակառակը շատ կարճ, այնպէս որ ցամաքին վերայ վազել չկրնայ, այլ միայն կցատկէ, իսկ ջրի մէջ լաւ ճարպիկ լուզորդ է : Հանգչելու ատեն ետեի ոտքերն վերայ կնստի եւ իւր հաստ եւ սուր պոչին վերայ կշննու : Աս առաջինն է կամեմատուների երկարգանդ կարգի կենդանիների : Երկարգանդ կիսջուրի այս պատճառով որ ճագն երբ արգանդէն զուրս կդադեղեղնի վերայ չսպրի, այլ քանի մի ժամանակ կրնակի մօր ետքի ոտքերին մէջ ծծելին վերայ պտնուած պարկի մի մէջ՝ որ իրեն երկտրդ արգանդ կհամարուի :

կգերեվարեն և մօտերնին պահելով տնական գործերի կծառայեցնեն: Այս պատմութիւնը կյիշեցնէ Հերոդոտոսի*) աւանդածը միջին Ափրիկէում բնակող Պիգմէացիների մասին: Բնեղալեան ծոցի Անդամանեան կղզիների մէջ բնակած կարճահասակ և սեւամորթ Մինկոպիս ցեղը, որին Ֆայշ (Fytche) կվերադրէ Պապուաս**) ցեղին, ոչ պակաս ստոր աստիճանի զարգացում ունին՝ քան վերինները: Սեռական

(*) Երեսեկի Յոյն պատմագիր «Հայր պատմադրաց» մականուննալ ծնաւ 484 թուին Ն. Ք. մանկութենէն ի վեր Յունաստան, Եգիպտոս եւ Ասիայ ծանապարհորդեց՝ պատմութեան նիւթեր հաւաքելու եւ աղգերի բարոյքին տեղեկանալու: Երբ իւր հայրենի աշխարհը գործաւ՝ նախ քաղաքական դործերի մէջ մօտաւ, բայց յետոյ՝ յոյների անշնորհակալութեան վերայ նեղանալով՝ ինքնիրեն միայնութեան տուեց եւ իւր համբաւաւոր պատմութիւնը շարադրեց Յոնիական ընտիր բարբառով եւ ոճով, որ մինչեւ իսկ քերթուածի ոճի կմօտանայ: Գիրքը ինն մասերի բաժնուած է, եւ զլրատրապէս Յոյների պատերազմներին վերայ կիսօրի, բայց մէջ կրիւք նաեւ օտար աղգերի պատմութիւններ՝ առաւել կամ նուազ ճշտութեամբ: Այս իւր ընտիր երկասիրութիւնը նախ մասամբ եւ յետոյ ամբողջապէս կարգաց Ողիմպեան հանդէսների ժամանակ, եւ ժողովուրդը ոգեւորելէն զաւ՝ 40 տաղանդ ընծայ ընդունեցաւ (մօտ 32,000 Քրանկ): Վախճանեցաւ 306/ին:

(**) Պապուասները կրնակին հոր Գուլնէայի մէջ՝ որ Աւստրալիայի հիւսիսակողմը կրնան: Սորա մասամբ Մալայեցի են, մասամբ սեւամորթների տարրեր ցեղէ են: Վերջաւորութիւններն երկայն են եւ բարակ, բայց աւելի վայելուչ կազմուածք ունին՝ քան թէ Ովկիանիայի միւս սեւամորթներն: Բաւական ճարպիկ նաւագնացներ են եւ մի միայն սեւամորթներն են Ովկիանիայի մէջ, որ աղօթատուններ եւ կուռքեր ունին:

վերաբերութեամբ՝ բոլորովին անասնական կեանք կվարեն: Բայց սոցա մարմնականութեան և կառափի ձևի մասին Օուէնի (Owen) հաղորդած մանրամասն ներկարադրութեան նայելով՝ սոցա աւելի համարելու ենք հին ժամանակէ մնացած հրէշներ՝ քան թէ նախնական մարդկային ցեղ: Նոցա կառափի առաջաւոր մասը լաւ ձևակերպուած է, ականջները մանր և զեղեցիկ, շրթունքները հաստ չեն, մաղերը փունջ — փունջ կրունին: Օուէն կհամարէ թէ այս Մինկոպիաներն ոչ այլ ինչ են՝ բայց մարդկային նախնական ցեղը, որ մի և նոյն ժամանակ ամենաստոր զարգացման մէջ է մնացել: Սոքա բոլորովին մերկ կըջին՝ առանց բնաւ ամօթ զգալու, ամենեւին զաղափար չունին Աստուածութեան կամ ապագայ կեանքի վերայ, սակայն մարդակեր չեն: Նոցա կենցաղավարութիւնը քանի մի տարի յառաջ հիմնապէս նկարագրեց Հնդկաստանցի մի զննութեական, որ տարիէն աւելի մէջերնին բնակած էր: Նոքա որպէս և իցէ կնամանին այն սեւամորթներին, որ Փիլիպպին, Չաւայ, Բորնէոյ, և Ալյոն կղզիներին մէջ դեռ ևս կզանուին և անտարակոյս առանձին ցեղ մի ունին: Օուէնի հետազօտութիւնները կապացուցանեն, թէ Անդամանեան կղզեցիների մարմնականութիւնն և կառափն այնչափ ստոր կազմուածք չեն, ինչպէս ուրիշ ցեղերինը: Վըլա Ժիրոնիէր քանի մի օր մնալով այս ցեղին մէջ, որ Վիւսոնի խոր և լեռնոտ զաւառներում կրնակի՝ նորա վերայ այսպէս կասէ. «այս ժողովուրդն աւելի կնամանէր կապիկների մեծ ընտանիքի՝ քան թէ մարդերի: Մինչև իսկ նոցա

խօսուածքը նմանութիւն ունէր այն կենդանիների կցկտուր ազադակին: Միևնոյնը ասելու է նոցա շարժուածքի մասին: Առջադերազանցութիւնը կապիկներէն կկայանար սորա մէջ՝ որ կարող էին նեւ արձակել, նիզակ դորձածել և կրակ վառել:

Հնդկաստանի անմատոյց վայրերում դեռ պէտք է զտնուին այն աստիճանի անասնանման մարդեր, որ առիթ եղան Պանդուսան կապիկի մասին մի առասպելի կազմուելուն, որ Ասամին (կապիկը) օգնեց Անիկու (Ալլոն) կղզին տիրապետելու: Բնագալեան ընկերութեան տեղեկագրութեան մէջ յիշատակութիւն կայ, թէ 1824 ին որձաբոյսների մէջ աշխատող Պանդուսեան ցեղին մէջ երկու անձեր ևս կային, այր և կին, որոց կիսակապիկ կրկոչէին. նոքա Պանդուսեան բարբառը չըգիտնալով՝ իւրեանց բարբառով կխօսէին: Պիտտինգտոն կգրէ թէ արուն կարճահասակ և տափակ քիթ էր, և զարմանալի աղեղնաձև խորշոմներ ունէր բերանի անկիւնին մօտ և այտերին վերայ, որ կախ ընկած էին ինչպէս զազանի ցռուկ: Մորթը սև էր և կոշտ, ծածկուած չկալուն մաղերով, ձեռքերը չափազանց երկայնէին: Բանուորներն այլ և այլ նշաններով հասկացան որ այն մարդերը կպատկանէին հեռուն՝ լեռների մէջ բնակող մի ցեղի, որ քանի մի բնակատեղի ունին այնտեղ: Աւելի յետոյ Պիտտինգտոն լսեց թէ Տրայլ՝ Բրիտանական լիազօրը Առամայոնում, տեսաւ մի նմանօրինակ մարդ, որ Տերայեան անտառներում ծառերի վերայ բնակող մի ցեղի կպատկանէր: Տրայլն տեսած այն մարդը բոլորովին կապկաձև էր: Արևի որ սոյնպիսի էակներ կը

զտնուին նաև Զիտագոնդի մէջ: Այս տեղեկութիւնները կհամաձայնին Հիւզելի ասածին հետ մի քանի լեռնաբնակ շնորկաստանցի ցեղերի մասին, որոնք նորա կարծիքով աւելի ստոր են քան թէ նոր Հոլանտացիները, թէպէտև սոքա շատ ստոր զարգացում էլ ունին. վասն զի Հիւզելն յիշած ցեղերը մինչև իսկ չեն հասել այն աստիճանին որ ընդհանուր մի խումբ կազմեն, այլ հազիւ զատ զատ ընտանիքով կապրին: Արուներն և էգերն առանձին կապրին, և երբ որ և է բանի հանդիպին՝ ծառերն ելնելով ապաստանարան կգտնեն՝ բուն կապիկների նման: Աիլզերի լեռներէն գէպի հարաւ եղեգնաբնակ մի վայրենի ցեղ ևս վերոգրեալ նրկարաղիրն ունի. Հիւզելն երբ երկու կիներ տեսաւ, որ ծառի խոռոչին մէջ կբնակէին, իսկզբան վարանեցաւ թէ նոքա մօրդ են արդեօք թէ կապիկ: Աւելի ուշադրութեան կզարնուէին նոցա մանրիկ և վառվռուն աչքերը՝ որ յաճախ զոց կպահէին, և խորշոմալ դէմքերը: Տիրքոն Ամերիկացի ծանուպտրհորդը կպատմէ թէ Առամատրայի մօտ Բանկայ կղզիին վերայ խոշոր կապիկների մի խումբ կբնակին և մարդկային մի ցեղ որ Օւանդ — Աուբոս կկոչուին: Սոքա մերկանդամ կըջին և ամբողջ մարմինները ծածկուած են մաղերով. բարբառներն շատ անկատար են: Առամատրացի Մալայեան ցեղը նոցա հետ առևտուր կանեն, որ հետեւալ կերպով կկատարեն. նոցա բնակած անտառների եզերքը կրնն կարմիր մահուդ և վայրենիները զբաւող ուրիշ առարկաներ, և երբ կտեսնեն որ Աուբոսները մօտեցան՝ իրենք կհեռանան. սոքա կվերցնեն այն առարկաները, և փո-

խաբէնքը քափուր և ուզան (տեսակ մի ա- նուշահոտ խէժ) կղնեն: Արաբացի վաճա- րականներն ևս այսպիսի միջական առե- տուր կանեն Ալլոնարնակ Ալեգրայ ցե- ղին հետ: Հերոդոտոսի պատմութեան համեմատ՝ զեռ Փիւնիկեցիներն էլ սոյն տեսակ վաճառականութիւն ունէին արե- մտեան Ափրիկէի ծովեզերեայ բնակիչներին հետ: Տիրքսոն կ'իշխատակէ մի քերիշ ցեղ ևս Օրանդ—Պուղուր անունով, որ առա- ջնէն աւելի վայրենի է: Սոցա մարմինը թաւամաղ է, զրիթէ կրակ և ազդրի թամբ չունին, զարշապարը երկայն է, ձեռքերն աւելի երկայն, ճակատը դէպի յետ ընկած, ծնօտները դուրս ցցուած:

Շատ կարելի է որ վայրենիների ար- տաքին դէմքին և նոցա կապկանման լե- նելու մասին նկարագիրները չափազան- ցութեամբ եղած լինին. տեղեք չկայ զոր- ծի իսկութեան վերայ տարակուսելու. ընդհանրապէս՝ հարաւ Ասիայի նախնա- կան և քիչ ծանօթ բնակիչների մասին զեռ զիտնական հետազօտութիւններ պէտք են: Վեռ ստուգութեան կարօտ է և այն հին բայց անդադար նորոգուող առան- ցիկը թէ պոչաւոր մարդեր կան, թէպէտ և առանձին գէպքերում կպատահի ող- նաշարի սիւնի այս աւելորդ երկարանալը: Հասկնչների Վիամ—Վիամ կոչուած մի ցեղի մասին այս աստպիւն յօրինուելու առիթ են եղել հաւանականաբար՝ այն կախուած վերջոյքը, որ նոքա իւրեանց կողքերի վերայէն կկախեն, բայց հեղեղ կվկայէ թէ յերուի պոչաւոր կազմուածք ունեցող մարդեր կան, Օււնդեան կզգե- ների վերայ:

Մարդոյ մարմնաւոր կազմութեան հա- մապատասխան է և նորա հոգեկան կող- մը: Ալլոյրենիի մտածութիւնը բոլորովին անկատար զազափարներ կհնարէ բարձ- րագոյն առարկաների մասին, ինչպէս կե- րելի մանկական նախապաշարմունքներէն, որոց վերայ և կներդործեն զըսաւորապէս վայրենիների պաշտած վհուկների զօրութիւնները, սորան էլ հակառակ նոյն վայ- րենին այնպիսի զօրաւոր արտաքին զգա- յարանքներ և նուրբ զիտոգութիւն ունի, որից մէք անտարակոյս շատ հեռու ենք: Աւստրալիացին իւր հայրենիքի սեփական ծա- սերին վերայ Օպպոսսում կենդանիի ու- քերին հեաքը կնշմարէ, մինչդեռ մեր աչքը ոչինչ չորոշեր: Հնդկի որսորդը հոտ առնը- լով կարող է Աւրոպացի ազգերն իրարմէ որոշել, իսկ ծաշակելով՝ իւրեանց ան- տառների ամեն մի վտակի ջուրը: Վոմե- նեկ, որ մեզ պնդեւել է Հիւսիս—Ամե- րիկայեան բնիկների բարոյքի, բնաւորու- թեան և սովորութեան ամենապատուա- կան նկարագրութիւն մի՝ հետեւեալ օրի- նակը կրերէ, ցոյց տալու համար թէ նոցա զիտոգութիւնը որ աստիճանի պարմանալի նրբութիւն ունի, մի հնդկի, որի վրանէն նորա զարկած որսը զօղցուած էր՝ այսպէս զատոգութիւն կտնէր. «ես զիտեմ որ իմ զողը կարծա հասակ մարդ էր, վասն զի իմ որսս կախած տեղը հասնելու համար բա- ւական բարձրութեամբ քարակոյտի դէղ է շինել. զիտեմ որ նա ծեր էր, վասն զի այս տեղէն անտառով իւր տեղը զնայած ժամանակ՝ զեփնին վերայ ոտքի շատ ան- նշան հեաքեր էր թողել. զիտեմ որ նա Աւրոպացի էր, վասնզի քաղած ժամա- նակ ոտքերն ուղեղ զրել չէ, այլ գէպի

մատերը իրարմէ բաց (հետու) դրել էր՝ որ մեր ցեղին սովորութիւնը չէ. զիտեմ որ նորա հրացանը կարճ էր, որ կերելի հրացանի բերանի թողած նշանէն այն ծառերին վերայ, որին հրացանը յեցուած է. զիտեմ որ հեար փոքր շուն կար, որ կերելի թաթի հաքերէն, և նոյնպէս երբ աւերը զոգութիւնը կանէր՝ նորա աւազի վերայ նստածին հեարէն կձանաչեմ որ պոչը կարճ էր։ Աւրեմ իմ զոգը մի ծերունի է, սպիտակ ցեղէն, կարծահաստի, զինուորուած կարճ հրացանով և կարծատուտ մի փոքր շան ուղիկցութեամբ ։ — Աւրիշ մարդ կարող էր արդեօք այսպիսի նուրբ զիտողութիւններ անել և հետեւանքներ հանել ։ Նոցա զգայաբանքներին այս տեսակ զարմանալի կերպով զարգացած լինելը կօգնէ նոցա յաջողակ ըմբռնողութեան, որով նշանաւոր եղած են վայրենիները։ Ամերիկայի հրացին երկրի*) բնակիչները՝ Պեգերէկները ըստ վկայութեան Վարովների՝ կարող են արտաբերել եւրոպական լեզուների ամենազգուարին բառերը՝ ինչ որ նոցա մօտ արտասանուի, և ի՞թէ որ և է նաւատուի սրտաւհամար փռնդտայ կամ հաղայ՝ վայրենիների բովանդակ խումբը կսկսի նմանն անել նորա հաղալու կամ

փռնդտալու ձայնին։ Բայց սոյն իսկ այս զգայական զիտողութեան ճշտութիւնն է, որով կյուսացուի նոցա կամ գոնէ նոցա որդիներին զարգանալը, որի մասին ամենահաւաստի և համաձայն վկայութիւններ ունինք։ Մեք ևս մանկութեան ժամանակ կուսանինք օտարների ձեւերը վեր առնել և կապիկների յարմարութիւնը՝ մարդկային շարժումաճքները կեղծելու՝ փաստ համարուած է նոցա կատարեալ մարմնակազմութեան։ Պոջինս զոկտորը, որ մի քանի տարի կեցել է Ս. Վ. ինկնախիտի մէջ՝ կվկայէ, թէ սեւամորթների որդիներն ամենեւին յետ չեն մնար սպիտակներէն՝ ընդունակութեան մէջ, և ընդհանուր հաշուով զեւ կգերազանցեն ևս, վասն զի սոցանէ աւելի ինքնուրոյն կապրին, և աւելի կանուխէն կսկսին իրենց ինքնաւարտ՝ ոյժերնին վարժեցնել։ Նոյն երեւոյթը կնկատենք՝ երբ համեմատելու երկնք զիւղացի մանուկները կըրթիւղ զերդաստանի մանուկներին հետ։ Երբե փաստ այս երեւոյթին թէ անկատար կազմակերպուածը շուտ կհասունանայ՝ կարելի է առնել և կենդանիներու՝ որ աւելի շուտ կածին քան թէ մարդը։ Թորրախ կասէ թէ Տրինիդատում հնդիկների որդիները՝ սպիտակներէն և սեւերէն զերազանց են իւրեանց զրի ձեւի կարգաւորութեան և զեղեցկութեան մէջ, և թէ ընդհանրապէս ձեւազործների մէջ յառաջադէմ են։ Միացեալ նահանգներում ևս նկատուած է, որ սեւերի որդիներն ընդհանրապէս աւելի շուտ կուսանին՝ քան թէ սպիտակները. բացառութիւն կկազմեն թուաբանութիւնը և զեղազրութիւնը, որ նոցա մասներին շատ անյարմար կզայ։ Շնորհիւ

(*) Այսպէս կկոչուի Հարաւ - Ամերիկայի հարաւային ծայրը, վասն զի շատ հրաբխային լեռներ ունի։ Բնակիչներն ամենավայրենի և ողորմելի զբոսնեան մէջ են. ծովի դուրս ձգած ձկներովն և ժժմունքներով կկերակուին։ Կազմուած է անթիւ կղզիներէ, որոց մեծի անունն է բուն «Երկիր հրային» կոչուածը։ Սոցա մէջէն կանցնի Մազիլ-լանի նեղուցը, որ իւր ստորջրեայ բազմաթիւ ժայռերի սրտաւհամար խիստ վտանգաւոր է նաւարկութեան համար։

ևս զարմանք կ'յայտնէ սեւերի արագութեամբ թեան և նոցա ճարպիկ և ճարտար պատասխաններին վերայ: Ատորին զարգացում՝ ունեցող ցեղերի մէջէն յաճախակի այնպիսի անձեր դուրս են եկել, որ իւրեանց տաղանդով նշանաւոր եղած են, ինչպէս Բլումբերախ*) ցոյց տուեց, Բոտտիլուդ - Վուխտյ - Պոզրանէ իւր ցեղին կրօնութեանց կողմէ: Իրոզեզացին Սեկոյեայ իւրեանց բարբառի տառերն յօրինեց. Լյարայ Օլուիջ եւրոպայի ամեն թատրոններին մէջ զովուած էր իբրեւ անուանի դերասան. գերապատիւ Արօուտերը՝ սե ցեղէ՝ արեւմտեան Եւրոպայի միջին կոպոս է:

Ժողովրդի ներքին կրօնական կեանքը կորոշուի՝ նորա Աստուածութեան և ապագայ կեանքի մասին ունեցած գաղափարներէն: Վանի մի վայրենի ցեղեր կան՝ որ բոլորովին անկրօն կերեւին, սակայն եթէ կրօնական արտաքին ծէսեր ամենեւին չունենայ էլ որեւէ ցեղ՝ նորէն անկարելի է

այդպիսի ենթադրութիւն անել: Աստի գերմանացիներն ոչ աստուածների արձաններ և ոչ աղօթարաններ ունէին, վասն զի նոքա արուեստի անտեղեակ էին: Վերագոյն Լակի վերայ շփոթ գաղափար մի կերելի թէ ամեն ազգերի յատուկ է և անշուշտ գոյութիւն պիտի ունենայ այդ գաղափարը Անդամանեան կղզիներին և Ալյուտի Վեկոյաներին մէջ ևս՝ որ նոյն երկրի հին սերունդի յետնորդներն են: Ամենավայրենի Բուշմէններն և Վանդիմենեան երկրի բնիկները մի չար ոգիի կհաւատան և նորանէ կվախնան. (բայց Անկոն, Անգլիացի եպիսկոպոսը, չյաջողեցաւ սոցա քրիստոնեայ դարձնելու՝ նոցա վերջին տատիճանի ահատութեան պատճառով, և վերջապէս ստիպուեցաւ իւր այդ նպատակը լքանել): Պեղերեկները բառ մի ունին՝ իրենց աստուածին անունը, որին կերկրագնէն. Հնդիկները իւրեանց աստուածը «մեծ ոգի», կանուանեն. Լիվինգստոն Ասիերերին կգովաբանէ՝ աստուածութեան վերայ որոշ գաղափար ունենալուն համար: Վիննար, որ երեք տարի գերի մնաց Պատագոնցիների ձեռքը՝ կը պատմէ թէ ոչ մի բնիկ կերուխումի չը նստիր, մինչև որ դէպի արեգակը չբառնայ և ուտելիքէն կամ ըմպելիքէն մի մաս զեօին չլեցնէ և հետեւեալ աղօթքը չանէ. «Օրհնեալ հայր, տէր մեծ, արարիչ տիեզերքի, առաքէ ինձ հանապազօր լաւ կերակուր, լաւ ջուր և լաւ քուն: Չբաւոր եմ ես, զուքաղցած եմ: Իմ կերակուրս աղքատին է, սակայն նորանից ճաշակէ՛ եթէ կուզես»: Միւսնոյն սրտովմը չէ՞սա՝ որ հին հռովմայեցիներն էլ կանէին: Բայց բարոյքի կոշտութիւնը այն-

(*) Ժան Զրեատերիկոս Բլումբերախ երեւելի բնախօսը ծնաւ Գոթայում 1732 թին, մանկութենէն ուսումնասիրեց բնական գիտութիւնները, եւ քիչ ժամանակէն Գերմանիայի ամենանշանաւոր գիտուններէն մէկն եղաւ: Նա է որ մարդկային սեռը մարմնակազմութեան նայելով՝ բաժանեց հինգ դիւանոր ցեղերի, — Կովկասեան, Մոնղոլեան, Ասիական, Ամերիկեան, Մալայեան: Մարդկային բնական (ֆիզիքական) պատմութեան վերայ շատ աշխատեցաւ եւ այս մասին շատ գիտնական երկասիրութիւններ ունի թողած: Նա գիտութեան վերաբերութեամբ այս մեծ ծառայութիւնն արաւ՝ որ բնական պատմութիւնը գիտնական մի հիմի վերայ հաստատեց՝ որ է համեմատական անդամագննութիւն: Վախճանեալ է 1840 թին:

պէս մօտ սահման կրնէ վայրենիի ամենա-
բարեպաշտ բնաւորութիւններին, որոնք
երբեմն վայրենիի հողին մէջ անդի կու-
նենան՝ որ միեւնոյն Պատագոնցի ծնողները
աղայի նոր ծնած ժամանակ վճռելու կել-
նեն՝ թէ նորածինը մեռնելու է թէ ապ-
րիկու, և յաճախ իւրեանց զաւակները կը-
խեղդոտեն:

(Ի յէրոսոլիմ)

ՍՏԵՓԱՆՍՍ ՄԱՐԿԱՍԵԱՆՑ.

ԱԶԳԱՅԻՆ

ՎԵՀ. ՀԱՅՐԱՊԵՏ.

ՅԳՆ ամսոյս ՎԵՀ. Հայրապետ Աղգիս
Բերականու ամարանոցէն վերադար-
ձաւ այսր ի Ս. Էջմիածին:

ԹԱԴԻՆՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.

Նամակսոյ վիճակին Հայոց կառա-
վարիչ Հոգեղգօն Թադէոս Եպիսկոպոս
մի քանի գործոց համար ամսոյս սկիզբ-
ներում Ս. Էջմիածին եկաւ եւ վերջե-
րում վերադարձաւ իւր պաշտօնա-
վայրը:

ԳԷՈՐԴ ՎԱՐԴԱՊԵՏ.

Ազուլեաց Ս. Թովմայ Առաքելոյ վա-
նահայր Բարեշնորհ Գէորգ Վարդա-
պետ Սուրբնեանց Աղէքսանդրապօլսոյ
վիճակին Փոխանորդ կարգեցաւ եւ ամ-
սոյս վերջերում գնաց իւր պաշտօնա-
տեղը:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՕՍՈՒՆԵԱՆՑ.

Աղեքսանդրապօլսոյ Մեծարգոյ Պ.
Յովհաննէս Կարանեանց Թօսուհեանց
ի նպատո Մայր Աթոռոյս յէրոսոլիմ
ի եւ ի պէտո Մայր Տաճարի Ս. Էջմի-
ածնի միփութ ձէթ նուիրեց, որոյ հա-
մար հրապարակաւ շնորհակալութիւն
կ'յայտնեմք յիշեալ բարեպաշտ անձին:

ԵՍԱՅԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏ.

Անգղիոյ Մանչեսթէր քաղաքում բը-
նակեալ Հայոց Հոգեւոր Հովիւ Արժ.
Ղեւոնդ Վարդապետ Փիրղալէմեանց
հրաժարուելով իւր պաշտօնէն, ըստ
ընտրութեան եւ խնդրանաց Հայկազն
Ժողովրդեան տեղւոյն՝ Արժ. Եսայի
Վարդապետ Աստուածատրեանց Հոգե-
ւոր Հովիւ կարգեցաւ:

ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ.

Ս. Գեղարդայ վանուց միաբաններէն
Արժ. Պետրոս Վարդապետ նոր — Նախ-
իջեւանու Ս. Խաչ վանուց վանահայր
կարգեցաւ:

ՄԱՄԲՐԷ ԵՒ ԳԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԲ.

Հին — Նախիջեւանու վիճակին Փո-
խանորդ Արժ. Մամբրէ Վարդապետ Սա-
նասարեանց ի Տփլիս Ս. Սարգիս վա-
նուց վանահայր եւ վրաստան — Իմե-
րէթի վիճակին Հայոց Թեմ. Ատենինա-
խանգամ կարգեցաւ, եւ նորա տեղը
նշանակուեցաւ Արժ. Գրիգոր Վարդա-
պետ Տէր — Ստեփաննոսեանց, եւ իւրա-
քանչիւրն գնաց իւր պաշտօնավայրը: